

БОЈАН МИЉКОВИЋ

(Византолошки институт САНУ, Београд)

## КРУЖНИ ПОСТРИГ У ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ (στρογγύλη κουρά, παπαλήθρα, свещенничко готман'це)\*

У православној цркви током читавог средњег века постојала је двојака пракса у погледу пострига клира. Осим крстообразног одсецања четири прамена косе, код нижих чинова, од анагноста до јереја, негован је и кружни постриг. Обруч косе око обријаног темена главе симболизовао је Христов трнов венац. У српској цркви су и архијереји практиковали кружни постриг, почевши од њеног оснивача Саве, све до средине XVII столећа.

*Кључне речи:* постриг, венац, клир, портрет, архијереји.

There were two ways of the clerical tonsure in the Orthodox Church during the middle Ages. The cutting of four locks of hair in the shape of cross and circular tonsure. The wreath of hair around the shaved top of the head symbolized Christ's crown of thorns. The archpriests of the Serbian Orthodox Church were practicing circular tonsure, from its founder Sava until the middle of the 17<sup>th</sup> century.

*Keywords:* tonsure, wreath, clergy, portrait, archpriests.

Обичај пострига припадника клира среће се у писаним изворима од краја IV столећа. Тако је по Григорију Богослову,<sup>1</sup> покушај узурпације цариградског црквеног престола 379, осујетио престонички живаљ са војницима, управо у тренутку када је претендент, Максим Киник, примао постриг у Великој цркви. У готово исто време, почетком владавине Теодосија I (379–395), у родној Мелитини за чтеца је пострижен (ἀποβρίξας ἀναγνώστην) мали Евтимије, један од потоњих

---

\* Студија представља плод вишегодишњих истраживања. У првобитној верзији је саопштена на научном скупу *Српско-бугарска узајамност у византијском свећу XIII века*, одржаном у Београду од 30. октобра до 2. новембра 2008, а коначно уобличена у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свећу*, бр. 177032 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

<sup>1</sup> Patrologiæ cursus completus. Series græca, 35, 1232; 37, 1090, 1092.

утемељивача палестинског монаштва.<sup>2</sup> Око 421, павши у немилост автократора Теодосија II, моћном препозиту и патрикију, евнуху Антиоху, заплешена је сва имовина, а он био принуђен да прими постриг и придружи се свештенству Свете Софије (καὶ κουρεύσας ἐποίησε παπᾶν τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως). Касније и умире као презвитер.<sup>3</sup> Двадесетак година касније, 443, сличну је судбину доживео (κείρεται κληρικὸς) и познати градитељ престонице, епарх града и преторијски префект, учени Кир,<sup>4</sup> с том разликом што је он убрзо послат за епископа града Котијаион у Фригији. После неуспелог покушаја да се домогне царске круне 479, унук василевса Лава I и син западног императора Антемија, Маркијан, био је принуђен да се придружи једном монашком братству у Кесарији кападокијској, да би га нешто касније супруг његове тетке по мајци, автократор Зенон помиловао дозволивши му да прими свештенички постриг.<sup>5</sup> За разлику од побројаних световних угледника који су се мимо своје воље прихватили свештеничке службе и чија је судбина привлачила пажњу хроничара, било је наравно и оних, који су се попут Евтимија Великог од малена опредељивали за духовни живот, у њему се усавршавали и постепено уздизали на лествици црквене хијерархије од најнижих ка вишим чиновима, као будући цариградски патријарх Евтихије који је, у цркви Богородице τῶν Οὐρβικίου у Цариграду, најпре пострижен (ἀποθρίξαι) за црквеног служитеља, а касније у Амасији произведен у ђаконски и затим када је навршио тридесет година, у чин презвитера.<sup>6</sup> Ови примери из писаних извора само помињу постриг припадника клира, али не и начин на који је вршен. Први помен кружно обријаног темена главе код свештеника у грчким изворима, са косом у виду венца (οἱ ἱερεῖς τὸ λοιπὸν ἀποκειρόμενοι τὴν κόμην κύκλον τινὰ τριχῶν ἀντὶ στεφάνου τῆ κεφαλῆ περιποιοῦσι), налази се у делу једног лаика, Јована из Лидије, средином VI века.<sup>7</sup>

Најстарији сачувани портрети припадника клира из VI и VII столећа, несумњиво рађени према виђеном моделу, сведоче о две различите врсте пострига. Док се за архиепископа Максимијана, са познатог мозаика на северном зиду олтарске апсиде Светог Виталија у Равени, због природне ћелавости то не може рећи, на лику ђакона са његове леве стране јасно је видљиво кружно обријано теме главе. Истоветну тонзуру, само са подраслом косом, имао је и ђакон десно од овог (сл. 1), као и почивши ктитор цркве, епископ Еклесије, у полукалоти олтарске конхе. Мозаични украс храма се датује у године између 546. и 548.<sup>8</sup> Исто се може рећи и за тонзуре (сл. 2) на главама епископа Еуфразија, ктитора катедрале у Поречу, и архиђакона Клаудија, чији портрети настају у

<sup>2</sup> E. Schwartz, *Kyrrillos von Skythopolis*, Leipzig 1939, 10.20.

<sup>3</sup> Ioannis Malalae *Chronographia*, edd. I. Thurn, Berolini-Novii Eboraci 2000, 281.

<sup>4</sup> Ioannis Zonarae *Epitome historiarum*, III, ed. L. Dindorfius, Lipsiae 1870, 240.

<sup>5</sup> Évagre d'Épiphanie, *Histoire ecclésiastique*, éd. A.-J. Festugière, Byzantion 45/2 (1975) 332–333.

<sup>6</sup> PG 86/2, 2289; он потом постаје архимандрит амасијске митрополије и убрзо бива изабран за патријарха у престоници. На патријаршијском трону столовао је у два наврата, од августа 552. до 22. или 31. јануара 565. и од 2. октобра 577. до 6. априла 582.

<sup>7</sup> Ioannis Laurentii Lydi *Liber de mensibus*, ed. R. Wuensch, Lipsiae 1898, 121.9–11; његова дела настају после повлачења из јавне службе у Цариграду 551.

<sup>8</sup> F. W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, I, Wiesbaden 1969, 14, 226–227, 231, 241–243, 247–248.

исто време,<sup>9</sup> или оне на глави папе Пелагија II, ктитора цркве Светог Лаврентија изван зидина старог Рима, из претпоследње деценије истог столећа.<sup>10</sup> Кружно обријано теме главе јасно се види (сл. 3) и на ктиторским портретима римских архипастира из друге четвртине наредног, VII столећа, папе Хонорија I из храма Свете Агнезе изван римских зидина и Јована IV у капели Светог Венанција при латеранској крстионици,<sup>11</sup> као и на представницима клира равенске цркве, Ђакона, свештеника и архијереја, који су нешто пре 680. овековечени на мозаику са северног зида олтарске апсиде Светог Аполинарија у Класе, како добијају привилегије из руку автократора Константина IV.<sup>12</sup> С друге стране, архијереј из солунске базилике Светог Димитрија,<sup>13</sup> мозаик се може датовати око 630, нема видљивих знакова пострига (сл. 4).

Двојака пракса налази свој одраз и у писаним изворима. Јерусалимски патријарх Софроније († 638) у својим литургијским коментарима први објашњава симболично значење кружне тонзуре код јереја, обруч косе око обријаног темена поистовећује са Христовим трновим венцем и пореди са изгледом апостолског корифеја, светог Петра.<sup>14</sup> Непуно столеће касније истоветно тумачење даје и цариградски патријарх Герман I,<sup>15</sup> који свештеничку тонзуру такође доживљава као двоструки венац. Млађем писцу су без сумње били познати Софронијеви коментари, а обојица су се користили неким данас изгубљеним апокрифом,<sup>16</sup> по коме су према Герману, првоапостоу теме главе обријали противници Христовог учења у знак поруге и понижења, али је *благословом учишћеља Хрисѿа, срамоѿиа ѿреѿворена у часѿи, а ругло у славу*. Писац потом надахнуто објашњава, алудирајући на значење Петровог имена, да није реч о венцу од драгуља, већ нечег сјајнијег од злата, топаза и драгог камења – *ὁ λίθος καὶ ἡ πέτρα τῆς πίστεως*, а Петра назива *κορυφή γάρ καὶ καλλόπισμα καὶ στέφανος τοῦ δωδεκαλίθου, οἵτινες εἰσιν ἀπόστολοι, и ἱεράρχης Χριστοῦ*.<sup>17</sup> О нарочитом изгледу

<sup>9</sup> M. Prelog, Eufrazijeva bazilika u Poreču, Zagreb 1986, 19–21.

<sup>10</sup> G. Matthiae, Pittura romana del Medioevo, I, Roma 1965, 107.

<sup>11</sup> W. Oakeshott, Mozaici Rima, Beograd 1977, 139–140.

<sup>12</sup> Deichmann, op. cit., 18, 260, 276.

<sup>13</sup> Th. Papazotos, Τὸ ψηφιδωτὸ τῶν κτητόρων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδου, Thessaloniki 1983, 365–375.

<sup>14</sup> PG 87/3, 3985–3988.

<sup>15</sup> На патријаршијском престолу је био од 11. августа 715. до 17. јануара 730.

<sup>16</sup> Cf. Ph. Gobillot, Sur la tonsure chrétienne et ses prétendues origines païennes, Revue d'histoire ecclésiastique 21 (1925) 414–415. Германово је дело на Западу било познато у преводу на латински Анастасија Библиотекара из 869/70.

<sup>17</sup> St Germanus of Constantinople, On the divine liturgy, ed. P. Meyendorff, New York 1984, 64. Цариградски првосвештеник у свом делу спомиње и обичај бријања целе главе по угледу на апостола Јакова, брата Господњег, односно на апостола Павла, *ibidem*, 68; друга традиција је свакако заснована на тексту Дела апостолских (18.18) – *κεράμενος τὴν κεφαλὴν ἐν Κεγχραεῖς*, а о истој тонзури пише готово истовремено и велечасни Беда у својој црквеној историји Енглеске. Када је за седмог кентербериског бискупа у Риму избор пао на ипођакона Теодора, родом из Тарса у Киликији, морало се чекати четири наредна месеца да би му коса подрасла и могла пострићи у виду венца; Теодорова је глава очигледно била сасвим обријана, а писац то назива *tonsuram more Orientalium sancti apostoli Pauli*. Папа Виталије је коначно рукоположио Теодора за архијереја 26. марта 668, а два месеца касније, 27. маја, испратио за Британију, *Patrologiæ cursus completus. Series latina*, 95, 172. Кружно обријано теме главе, које се у литератури најчешће среће под називом *ѿонзура свеѿиог Пеѿра*, постало је општеприхваћено код клира на Западу и практиковано скоро до модерног доба, укинута је 1972. одлуком папе Павла VI. У првим вековима, на крајњем западу

свештеничке тонзуре (τοῦ κλήρου κειρέσθωσαν σχήματι) сведочи двадесет први канон Трулског сабора,<sup>18</sup> али не објашњава ближе њен изглед, док тридесет трећи канон истог сабора, који је заседао од краја 691. до 1. септембра 692. године, забрањује сваком ко није удостојен свештеног пострига (ἄν ἱερατικῆ κουρῆ) да се са амвона обраћа народу. Будући да се у овом потоњем правилу изричито помињу само појци и чтеци (μὴ ἀποκειρομένους ἱεροψάλτας καὶ ἀναγνώστας),<sup>19</sup> овде је вероватно по среди крстообразно (σταυροειδῶς) одсецање четири прамена косе у име Оца, Сина и Светога Духа, које се приликом посвећења у ове најниже чинове прописује текстовима грчких евхологија, па и оног најстаријег који потиче из друге половине VIII столећа, а чува се у ватиканској збирци (Vat. Barb. gr. 336).<sup>20</sup>

Упркос томе што саборски канони ближе не одређују изглед, кружни постриг је међу ромејским клиром негован и у наредним столећима. Ово, у недостатку портрета у правом смислу, потврђују типске представе савремених литија или нарочитих обреда који су вршени у храмовима, како то показује неколико минијатура из добро познатог Менолога Василија II са почетка XI столећа.<sup>21</sup> Кружно обријано теме на главама јереја и ђакона, јасно је видљиво на илустрацијама празника Уздизања Часног крста у Великој цркви 14. септембра или литија које су сваке године, 26. октобра и истог дана у јануару, пролазиле цариградским улицама и подсећале житеље престонице на страдање града у разорним земљотресима из прошлости (сл. 5 и 6).<sup>22</sup> Тонзуре су уочљиве и на главама ових црквених чиновна насликаних на амвону у сцени која представља обзнану одлука сабора у јеванђелистару из 1059.<sup>23</sup> На основу ових минијатура,

хришћанског света, на Британским острвима, била је изгледа негована још једна врста пострига, тзв. *келтска ѿонзура*, чији се облик не може поуздано утврдити, а њени су је противници називали *ѿонзуром Симона Мага*, cf. *D. Mc Carthy, On the shape of the Insular tonsure, Celtica 24 (2003) 140–167.*

Овде ваља напоменути да наведена тумачења нису битније утицала на иконографију апостола Петра у византијској традицији, он се веома ретко слика са тонзуром, уп. примере из две пећинске цркве с краја XII и почетка наредног века у Кападокији – Елмали и Каранлик килисе, те Старе митрополије у Верији из истог доба, *M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, II, Recklinghausen 1967, taf. 179, 181, 185, 189, 231, 235–236, 241–242; Th. Papazotos, Ἡ Βέροια καὶ οἱ νοοὶ τῆς (11ος-18ος αἰ.), Athens 1994, 167–168.*

<sup>18</sup> Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien nebst den apostolischen Kanones, ed. *F. Lauchert, Freiburg–Leipzig 1896, 111.*

<sup>19</sup> *Ibidem*, 115–116; за превод поменутих правила на савремени српски језик, в. Васељенски сабори, II, пр. *P. В. Појовић*, Београд 2011, 214, 217.

<sup>20</sup> ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ sive rituale Graecorum, ed. *J. Goar, Venetiis 1730*<sup>2</sup>, 194, 196. Овај постриг је истоветан оном на крштењу или приликом ступања у монашки чин. Ипак ваља напоменути да крајем XII века, када тумачи поменути канон Пето-шестог сабора, учени канониста и антиохијски патријарх Теодор Валсамон разликује свештени (ἐπικουρίδα) и монашки постриг (ἀπόκαρις), Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, II, edd. *G. A. Rhallis, M. Potlis, Athens 1852, 380–381.*

<sup>21</sup> II Menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613), I, Torino 1907, 12, 38, 95, илуминације на странама 35, 142 и 350, овог рукописа; cf. *S. P. Madigan, Iconography of the Tonsure in Byzantine Art, Резюме сообщений – XVIII Международный конгресс византинистов, Москва 1991, 689–690.*

<sup>22</sup> За начин обележавања, cf. *Le Typicon de la Grande Église, I, ed. J. Mateos, Roma 1962, 28–34, 78–80, 212.*

<sup>23</sup> Данас се чува у Дионисијевом манастиру на Атону (бр. 587 μ, fol. 43<sup>v</sup>), Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, Α, Athens 1973, 439; за идентификацију представе, cf. *Ch. Walter, Art and ritual of the Byzantine Church, London 1982, 162.*

које су дела четворице различитих мајстора,<sup>24</sup> може се закључити да је кружни постриг у то време обележавао само ниже свештене чинове, док сами цариградски архипастири овај нису имали. Илустрације у маргинама непуна два столећа старијег псалтира из некадашње збирке Алексеја Ивановича Хлудова, изгледа решавају и ово питање. На дну страница 23<sup>v</sup> и 67<sup>r</sup>, међу онима који уништавају Христов лик у кружном медаљону, представљени су архијереји са обријаним теменом главе и јасно обележени на другој минијатури као ΕΚΟΝΟΜΑΧΟΙ.<sup>25</sup> С обзиром да су од престоничких архипастира још једино свети Јован Златоусти<sup>26</sup> и Герман I<sup>27</sup> касније сликани са кружном тонзуром, може се тврдити да су цариградски архијереји овај обичај напустили још средином IX столећа.

Кружна свештеничка тонзура је пак ушла и у савремено иконографско предање. Тако сам Христос има лик јереја са кружно обријаним теменом главе у кијевској Светој Софији (1043–1046), Нерезима (после 1164), Нередици (1199), трпезарији у Бертубани (1212/3) и Богородици Љевишкој у Призрену (1310–1313).<sup>28</sup> У западном углу северног крака уписаног крста најмлађе грађевине, Христос је у сценама *Пуџа* и *Вечере у Емаусу* насликан у *другој облици* (Мар. 16.12), те га двојица ученика испрва нису познали, а истоветно је означен и његов лик у суседној северозападној куполи [ο εν ετερα] ΜΟΡΦΗ.<sup>29</sup> Међу апостолима, једино се свети Лука уобичајено слика са тонзуром,<sup>30</sup> као у светој Софији кијевској, Светом Николи у Мири, Дафни, митрополији у Серу, Чефалу, капели палате у Палерму, Марторани или Курбинову,<sup>31</sup> што је сасвим

<sup>24</sup> Тројица њих који су украшавали *Василијев меналог* не само да су именом познати – већ је сликар литије која се сваког 26. октобра завршавала у Влахернској цркви – несумњиво био припадник њеног клира, како сведочи његов потпис уз ову минијатуру – ΣΥΜΕ(ΩΝ) ΤΟΥ ΒΛΑΧ(Ε)Ρ[Η]ΝΤΟΥ.

<sup>25</sup> М. В. Шейкина, *Минијатуры Хлудовской псалтери*, Москва 1977.

<sup>26</sup> Северна капела спољне приправе Богородичиног храма и Краљева црква у Студеници, в. *Г. Бабић, В. Кораш, С. Турковић*, Студеница, Београд 1986, 81; *исџа*, Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 126; солунски храм Светог Николе Орфана, в. *А. Tsitouridou*, 'Ο ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφαίου στὴ Θεσσαλονίκη, Thessaloniki 1986, 67–68; Мали свети врач у Охриду, *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 48, и други познији примери.

<sup>27</sup> Минејна икона са Синаја, в. *Г. et М. Sotiriou*, Εἰκόνας τῆς Μονῆς Σινᾶ, I, Athènes 1956, сл. 128,130; црква Богородице Перивлепте у Охриду, уп. *Ц. Грозданов*, Попрсја архијереја у олтару цркве Богородице Перивлепте у Охриду, *Зограф* 32 (2008) 85; жички Спасов храм и студеничка Краљева црква, *М. Радужко*, Камено сапрестолје и фриз фреско-икона у олтару жичке цркве Вазнесења Христовог, *Зограф* 29 (2002/3) 99.

<sup>28</sup> *Д. В. Айналовъ*, Новый иконографический образъ Христа, *Seminarium Kondakovianum* 2 (1928) 19–23; *В. Н. Лазарев*, Мозаики Софии Киевской, Москва 1960, 89–90; *І. Sinkevič*, The Church of St. Panteleimon at Nerezi, Wiesbaden 2000, 71; *Ch. Amiranachvili*, Quelques remarques sur l'origine des procédés dans les fresques de Neredicy, L'art byzantine chez les Slaves, II/1, Paris 1932, 113; *Д. Панић, Г. Бабић*, Богородица Љевишка, Београд 1975, 56.

<sup>29</sup> *Б. Живковић*, Богородица Љевишка, Београд 1991, 14, 40–41; за читање оштећеног дела натписа уп. нешто старији пример из Протата, cf. Manuel Panselinos from the Holy Church of the Protaton, Thessaloniki 2003, icon. 89.

<sup>30</sup> Подједнако често, као и без ње.

<sup>31</sup> Довољно је овде навести само насумице изабране примере из византијске монументалне уметности XI и XII столећа, *Лазарев*, Мозаики, 103, 109; *У. Ј. Djurić*, Un courant stylistique dans la peinture byzantine vers le milieu du XI<sup>e</sup> siècle, *Зограф* 15 (1984) 21–22; *Е. Diez, О. Demus*, Byzantine mosaics in Greece. Hosios Lucas & Daphni, Cambridge, Mass. 1931, 63, 66; *idem*, The mosaics of Norman Sicily, London 1949, 12; *Е. Kitzinger*, I mosaici di Santa Maria dell'Ammiraglio a Palermo, Palermo 1990, 148, 240–241; *Ц. Грозданов, Л. Хадерман Мисевши*, Курбиново, Скопје 1992, сл. 59.

разумљиво јер се његово јеванђеље сматрало *свешћеничким*.<sup>32</sup> Тако је назива, ἡ παπαλήθρα, Петар III,<sup>33</sup> поглавар антиохијске цркве у посланици васељенском патријарху Михаилу I Кируларију. Он у својој посланици за кружни постриг користи још један синоним, ἡ γαράρα, вероватно сиријског порекла. Овај обичај је негован и касније, нижи свештени чиновници са обријаним теменом главе јављају се поново у сцени Уздизања Часног крста у једном јеванђелистару из XII века,<sup>34</sup> а крајем истог столећа, када тумачи већ поменути двадесет прву одредбу Петошестог сабора или Фотијев *Номоканон*, Теодор Валсамон такође говори о кружној тонзури (ἡ γοὺν ἔχειν τὴν λεγομένην παπαλήθραν; τὴν στεφάνην ἦτοι τὴν παπαλήθραν).<sup>35</sup>

Савремени портрети Неофита (сл. 7) из његове пештере у области Пафа на Кипру, као и онај Варнаве (сл. 8), нешто више од једног века млађи, из Богородице Форвиотисе на слоју живописа насталом 1332/3,<sup>36</sup> сведоче да су на острву и јеромонаси бријали теме главе. Оваква је пракса изгледа постојала и на невеликој територији Царства у последњим деценијама његовог постојања. Бивши цариградски јеромонах, солунски архиепископ од 1416/7. до 1429, Симеон у свом делу *Ἐρμηνεῖα περὶ τε τοῦ θεοῦ ναοῦ* или у одговору на двадесет друго питање поглавара коптске цркве Гаврила V Пендапољског, осим за све мирске чиновне клира од анагноста до јереја, кружну тонзуру приписује и јеромонасима. Њено је тумачење остало исто. Обруч косе око обријаног темена и даље је имао основно симболично значење Христовог трновог венца, а исти писац на примеру посвећења чтеца објашњава сам чин. Архијереј најпре крстообразно одсеца четири прамена косе са главе кандидата, у име Оца, Сина и Светога духа, а потом један од свештеника довршава кружни постриг.<sup>37</sup>

Из претходно наведеног лако се да закључити да је током читавог Средњег века, приликом посвећења у ниже свештене чиновне на хришћанском Истоку био негован и кружни постриг. Када је реч о самим архијерејима, једини ослонац пружају позне представе новопоштованих светитеља на иконама. Тако је тек почивши, Евтимије II († 13. децембар 1224), јерусалимски патријарх, насликан на једној од икона зографа Петра из синајске збирке (сл. 9).<sup>38</sup> На око пола столећа млађој икони из исте колекције, у групи од пет новомученика са истоветним

<sup>32</sup> За бројна тумачења Лукиног јеванђеља, која је око 1100. сабрао ђакон Велике цркве, Никита, потоњи ираклијски митрополит, в. *Ch. Th. Krikonis, Συναγωγή Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιον* ὑπὸ Νικήτα Ἰρακλείας, Thessaloniki 1973; као и *J. Reuss, Lukas-Kommentare aus der griechischen Kirche*, Berlin 1984.

<sup>33</sup> На патријаршијском трону био између 1052. и 1056; наглашава обичај бријања браде код Римљана, PG 120, 800; један од припадника католичког клира, обријане браде и са тонзуром *свешћог Пејтра*, биће много касније насликан у манастиру Христа Хоре, у првом ешалону оних који ће од Другог Христовог доласка испаштати у *вечној вајри*, cf. *P. A. Underwood, The Kariye Djami, I*, New York 1966, 209–210.

<sup>34</sup> Грчки рукопис бр. 2 у руском манастиру Светог Пантелејмона на Атону (fol. 189<sup>v</sup>), Οἱ θησαυροὶ, Β', 1975, 351; архипастир овде има лик светог Јована Златоустог.

<sup>35</sup> *Σύνταγμα*, II, 353; I, 147.

<sup>36</sup> *C. Mango, E. J. W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings*, Dumbarton Oaks Papers 20 (1966) 159, 165–166, 180–182; *Asinou across Time*, Washington 2012, 180–181.

<sup>37</sup> PG 155, 364–365, 717, 873.

<sup>38</sup> *D. Mouriki, Four Thirteenth-Century Sinai Icons by the Painter Peter*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 329–331, 335–337.

кружним тонзурама, средишње место међу четворицом католичких редовника добија један православни архијереј, по имену Павле (сл. 10).<sup>39</sup> Међутим, изгледа да су и неки суфрагани васељенског патријарха неговали кружни постриг. На једној од његове две најстарије представе, икони насталој после 1368, солунски архиепископ, свети Григорије Палама је такође насликан са обријаним теменом (сл. 11).<sup>40</sup>

У најмлађој пак средњовековној цркви православног обреда, што је чини се била и њена особеност,<sup>41</sup> кружни постриг код архипастира је истрајно негован, од оснивања 1219, па засигурно до средине XVII столећа – Савин портрет из Милешеве (сл. 12), прве двојице, а потом и тројице српских архиепископа у проскомидији пећких Апостола и олтару Сопоћана, низови српских архиепископа, те моравичких и призренских епископа из Ариља и Богородице Љевишке,<sup>42</sup> Сава III из жичке *Божјиње химне*, портрети Данила II у Пећи (сл. 13), Јоаникија II из Дечана, првог скопског митрополита Јована и његовог суфрагана, злетовског епископа Арсенија у Леснову, опело патријарха Јоаникија из пећких Апостола (сл. 14), или касније у време турске власти, грачанички митрополит Никанор (сл. 15), портрет патријарха Макарија из Будисаваца, сахрана митрополита Дионисија из Грачанице (сл. 16), лик патријарха Јована у пећкој цркви Светих апостола (сл. 17) или равенска икона патријарха Пајсија (сл. 18).<sup>43</sup> У српској је средини такође било

<sup>39</sup> Byzantium. Faith and Power (1261–1557), New York 2004, 360–361, n° 219; највероватније је овде реч о пострадалима за веру приликом освајања и разарања Јерусалима 1244, cf. *J. Prawer, Histoire du royaume latin de Jérusalem*, II, Paris 1975, 2 311, иначе непознати из других извора. Поред ових синајских, и локални култ са Патма је сачувао лик још једног архипастира Светог Града са кружним постригом из претходног периода. Реч је о најстаријој представи, икони XVII века, Леонтија II, који је био патријарх Јерусалима од 1174/5. до 1184/5, и који се у манастиру поштује као један од ктиторa, в. *D. Mouriki, Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Γεωργίου του Θεολόγου στην Πάτμο, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* 14 (1989) 205–263; у раду се ова икона, засигурно рађена по старијем моделу, прерано датује у крај XIV столећа.

<sup>40</sup> Похрањена је у московском Пушкиновом музеју, в. Византија, Балканы, Русь, Москва 1991, 229, бр. 48; друга је, без тонзуре, фреска из параклиса Светих анаргира у Вагопеду, настала уочи битке на Марици 1371, в. *Γερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδίου, Α*, Mount Athos 1996, 280–281.

<sup>41</sup> Ово је уочено још у првим, и до данас јединим радовима на ову тему, *R. Rogošić, Prvi srpski arhiepiskop Sava i Petrova Stolica*, Nova Revija 8 (1929) 368–389; *Св. М. Димитријевић*, Православље Светог Саве, Светосавље 1 (1932) 193–215, 249–275; *Д. Анастасијевић*, Је ли Свети Сава крунисао Првовенчаног? Богословље 10 (1935) 233–238; *Св. М. Димитријевић*, Есть ли тонзуры на головахъ святителейъ въ старомъ восточно-православномъ иконописании? Actes du IV<sup>e</sup> Congrès international des études byzantines, II, Sofia 1936, 113–128; *С. Радојчић*, Тонзура св. Саве, Годишњак Музеја Јужне Србије 1 (1937) 149–159 (= Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975, 19–31).

<sup>42</sup> Међу њима само призренски епископ Иларије због природне нељавости није имао кружну тонзуру, уп. *Живковић*, Богородица Љевишка, 84.

<sup>43</sup> *С. Радојчић*, Милешева, Београд 1971<sup>2</sup>, 20; *В. Ј. Ђурић*, *С. Ђурковић*, *В. Корач*, Пећка патријаршија, Београд 1990, 38–39, 134–135, 164, 213, 277; *В. Ј. Ђурић*, Сопоћани, Београд 1991, 24–25; *Д. Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005, 91–98, 115–116, 149–150, 165–171; *Г. Бабић*, Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријарха у зидном сликарству (XIII–XVI в.), Сава Немањић – свети Сава, Београд 1979, 322–328; *Г. Субојић*, Манастир Жича, Београд 1984, 20; *Д. Војводић*, Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 285, 293–294; *С. Габелић*, Манастир Лесново, Београд 1998, 186, 208; *Б. Тодић*, Грачаница. Сликарство, Београд 1999<sup>2</sup>, 248, 254, 258, 268–269; *М. Ивановић*, Црква Преображења у Будисавцима, Старине Косова и Метохије 1 (1961) 114; *С. Радојчић*, Ritratto del patriarca serbo Pajsij nel Museo Nazionale di Ravenna, Felix Ravenna 70 (1956) 31–37 (= Портрет патријарха Пајсија у Националном музеју у Равени, Узори и дела, 283–286).



Арсеније I и Сава II, око 1265, Сопоћани

познато тумачење грчких отаца, по којима је кружна тонзура на симболичан начин опонашала Христов трнов венац, што најбоље потврђују у виду венца уплетени праменови косе око обријаног темена, као на портретима Арсенија и Саве II из Сопоћана, Данила II у пећкој Богородици Одигитрији или патријарха Пајсија из Равене,<sup>44</sup> а готово увек их прати и један *реалистичан* детаљ, минуциозно исликане подрасле власи косе на постриженом делу главе.

Ако је судити по представи *Дочека Симеонових моштију* из јужног параклиса Радослављевог припрате у Студеници (сл. 19),<sup>45</sup> кружни постриг код нижих свештених чинова био је познат у српској средини, као и другде на православном истоку, и пре стицања црквене аутокефалности, о чему посредно сведочи и њен први архиепископ. Наиме, када на повратку из Никеје, 1219. у солунском манастиру Филокалу преводи и саставља устав на коме ће почивати његова будућа црква у отаџбини, *Закономјравило*,<sup>46</sup> у сажетим коментарима већ

<sup>44</sup> Иста *фризура* се среће и на глави светог Јована Хризостома из цркве Светог Николе у Псачи, која је осликана у другој половини седме деценије XIV столећа, уп. *И. М. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, сл. 72.

<sup>45</sup> *В. Ј. Ђурић*, Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле, Зборник радова Византолошког института 8/2 (1964) 74–76.

<sup>46</sup> Код старијег Савиног биографа – и тоу прѣбывъ еинко хотѣ и кннги цногѣи прѣписна законныѣ о исправленіи вѣрѣ нхъже трѣбоваше съборнаа емоу цр(ъ)к(ъ)вѣ; по млађем – и кннги законныѣ съ собою възвѣдѣ, в. Доментијан, Житије светога Саве, пр. *Љ. Јухас-Георгиевска*, *Т. Јовановић*, Београд 2001, 212; Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве, изд. *В. Даничић*, приредио *В. Трифуновић*, Београд





Призренски епископи, Иларије и Амвросије, после 1310, Богородица Љевишка

помињаних 21. и 33. канона Трулског сабора, дело ученог канонисте средине XII века, Алексија Аристина,<sup>47</sup> Сава за *ιερaticή κουρά* користи одомаћени, народни израз св(ε)щеннѣско гоульнѣ.<sup>48</sup> Овај деминутив сликовито одражава изглед постриженог темена као мале, кружне и конвексне површине, без *расѣиња*.

Међутим, у српској су цркви и архијереји, скоро пола миленијума, по угледу на њеног оснивача, бријали теме главе. На основу данас расположивих извора, није могуће до краја проникнути у то чиме се Сава руководио приликом увођења ове праксе. Међу поглаварима охридске архиепископије једино је млађи Савин

1973, 136; уп. С. Троицки, Ко је превео Крмчију са тумачењима? Глас Српске академије наука 193 (1949) 119–142; Д. Богдановић, Крмчија светога Саве, Сава Немањић, 91–98.

<sup>47</sup> *Σύνοταγμα*, II, 353–354, 381.

<sup>48</sup> Законоправило Светога Саве, I, пр. М. М. Пејровић, Љ. Шћипављанин-Ђорђевић, Београд 2005, 432.15–17, 439.23–24.



Призренски епископи, Варлам и Јован, после 1310, Богородица Љевишка

савременик, Константин Кавасила, на једној од своје две најстарије представе, у охридској Перивлепти (1294/5), изгледа насликан са кружном тонзуром.<sup>49</sup> Да ли су солунски митрополит Константин Месопотамит и његови суфрагани Никола јеришки, Михаило касандријски и Димитрије ардамеријски, које је Сава, по речима својих животописаца,<sup>50</sup> упознао још као млад светогорски монах пре Четвртог крсташког рата, носили кружни постриг, те тиме били евентуалан Савин узор, може се само претпостављати. Могуће је да се оснивач српске цркве руководио и чисто пастирским разлозима, односно да је бивши атонски монах и овим видљивим обележјем код себе и својих епископа настојао да приведи сународнике католике у Приморју ка правој вери. Не треба заборавити да је

<sup>49</sup> Б. Тодић, Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије, ЗРВИ 39 (2001/2) 151.

<sup>50</sup> Доментијан, Житије, 142; Теодосије Хиландарац, Живот, 77.

ВСООВЕЧЕНЪ ЕПСКУЪ ДАМНАЪ



Призренски епископ, Дамјан, после 1310, Богородица Љевишка

управо Сава оснивањем Хумске епископије са седиштем у Стону на Пељешцу,<sup>51</sup> померио границу православља на источној јадранској обали ка северу. То су до 1204. биле епископије Дукље, Скадра, Дриваста, Пилота и Бара под јурисдикцијом Драчког митрополита,<sup>52</sup> која, судећи по сликарству у олтарској апсиди Ризе Богородичине у Бијелој,<sup>53</sup> није сезала даље на север од Боке Которске. Ово није једини вид узајамног прожимања два хришћанска света на размеђи. Док будући новгородски архиепископ Антоније у свом опису Цариграда, који је посетио у годинама око 1200, сведочи да се верни позивају на молитву клепалом, а у звона *лаиџини звоне*,<sup>54</sup> за то време се у српским земљама подижу звоници које заједно са црквама зидају градитељи с Приморја.<sup>55</sup> Спољна сличност је ипак била само привид, јер Сава у своје *Законоуравило* између осталог укључује и извод из прве од три посланице охридског архиепископа Лава,<sup>56</sup> *ω ωπρѣсньѣхъ*,

<sup>51</sup> М. Јанковић, Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 171–172.

<sup>52</sup> Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, éd. J. Darrouzès, Paris 1981, 330.

<sup>53</sup> В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 29.

<sup>54</sup> Itinéraires russes en Orient, éd. B. de Khitrowo, Geneve 1889, 97; за српски превод, в. Ђ. Трифуновић, Са светогорских извора, Београд 2004, 41.

<sup>55</sup> О. Марковић-Кандић, Куле-звоници уз српске цркве XII–XIV века, Зборник за ликовне уметности 14 (1978) 3–43; В. Кораћ, Рад једне скупине мајстора градитеља у XIII веку, Глас САНУ 334 (1983) 21–35 (= Између Византије и Запада, Београд 1987, 203–213). Интеракција је наравно увек обострана, у добро познатом сукобу барске и дубровачке надбискупије, запрепашћене изасланике потоње су у Бару 1247. дочекали повицима – *иџа је љаџа, наџ госџодин краџ Уроџи је нама љаџа*, уп. Историја српског народа, I, Београд 1981, 346.

<sup>56</sup> Овај архиепископ је други на списку оних које је римска курија анатемисала 1054, одмах иза патријарха Михаила I Кируларија. За посланице Јовану, епископу Транија, cf. E. Büttner; Erzbischof Leon von Ohrid (1037–1056). Leben und Werk, Bamberg 2007, 162–261.

или о бесквасном хлебу, где за оне који у богослужењу користе овакав хлеб пише да *нијии су Жидови, нијии чисїи хришићани*.<sup>57</sup>

## ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

### Извори – Primary Sources

- Büttner E.*, Erzbischof Leon von Ohrid (1037–1056). Leben und Werk, Bamberg 2007.
- Deichmann F. W.*, Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes, I, Wiesbaden 1969.
- Demus O.*, The mosaics of Norman Sicily, London 1949.
- Доментијан, Житије светог Саве, пр. *Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић*, Београд 2001. [Domentijan, Žitije svetoga Save, pr. *Lj. Juhas-Georgievska, T. Jovanović*, Beograd 2001].
- Évagre d'Épiphanie, Histoire ecclésiastique, éd. *A.-J. Festugière*, Byzantion 45/2 (1975) 187–488.
- ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ sive rituale Graecorum, ed. *J. Goar*, Venetiis 1730<sup>2</sup>.
- St Germanus of Constantinople, On the divine liturgy, ed. *P. Meyendorff*, New York 1984.
- Ioannis Laurentii Lydi Liber de mensibus, ed. *R. Wuensch*, Lipsiae 1898.
- Ioannis Malalae Chronographia, ed. *I. Thurn*, Berolini-Novii Eboraci 2000.
- Ioannis Zonarae Epitome historiarum, III, ed. *L. Dindorfius*, Lipsiae 1870.
- Itinéraires russes en Orient, éd. *B. de Khitrowo*, Geneve 1889.
- Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien nebst den apostolischen Kanones, ed. *F. Lauchert*, Freiburg–Leipzig 1896.
- Krikonis Ch. Th.*, Συναγωγή Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικίτα Ἡρακλείας, Thessaloniki 1973. [*Krikōnēs Ch. Th.*, Synagōgē Paterōn eis to kata Loukan euangelion hypo Nikēta Hērakleias, Thessalonikē 1973].
- Manuel Panselinos from the Holy Church of the Protaton, Thessaloniki 2003.
- Il Menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613), I, Torino 1907.
- Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, éd. *J. Darrouzès*, Paris 1981.
- Patrologiae cursus completus. Series graeca, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866.
- Patrologiae cursus completus. Series latina, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866.
- Restle M.*, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, II, Recklinghausen 1967.
- Reuss J.*, Lukas-Kommentare aus der griechischen Kirche, Berlin 1984.
- Schwartz E.*, Kyrillos von Skythopolis, Leipzig 1939.
- Sotiriou G., Sotiriou M.*, Eivko,nej th/j Monh/j Sina/, I, Athènes 1956. [*Sotiriou G., Sotiriou M.*, Icones du Mont Sinaï, Athènes 1956].
- Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, I, II, edd. *G. A. Rhallis, M. Potlis*, Athens 1852. [Syntagma tōn theiōn kai hierōn kanonōn, I, II, edd. *G. A. Rhallēs, M. Potlēs*, Athēna 1852].
- Щепкина М. В.*, Миниатюры Хлудовской псалтыри, Москва 1977. [*Ščepkina M. V.*, Miniatiury Hludovskoj psaltyri, Moskva 1977].
- Теодосије Хиландарац, Живот светог Саве, изд. *Ђ. Даничић*, приредио *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973. [Teodosije Hilandarac, Život svetoga Save, izd. *Đ. Daničić*, priredio *Đ. Trifunović*, Beograd 1973].
- Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Α', Β', Athens 1973 (1975). [Treasures of Mount Athos, I, II, Athens 1973 (1975)].
- Le Typicon de la Grande Église, I, ed. *J. Mateos*, Roma 1962.

<sup>57</sup> Законоправило, 604–605.

Напоследку ваља додати да уколико се прихвати ново датовање најстаријег милешевског сликарства у време краља Радослава (1227–1233), в. *Г. Субојић, Љ. Максимовић*, Свети Сава и подизање Милешева, Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012, 97–106, не треба искључити могућност да је Сава кружни постриг прихватио од архијереја јерусалимске цркве, са којима се сусрео приликом свог првог пута у Свету земљу 1229. године.

- Underwood P. A.*, The Kariye Djami, I, New York 1966.
- Васељенски сабори, II, пр. *P. B. Појовић*, Београд 2011. [Vaseljenski sabori, II, пр. *R. V. Popović*, Beograd 2011].
- Византија, Балкани, Русь, Москва 1991. [Vizantija, Balkany, Rus', Moskva 1991].
- Законоправило Светога Саве, I, пр. *M. M. Пејтровић*, *Љ. Шћављанин-Ђорђевић*, Београд 2005. [Zakonopravilo Svetoga Save, I, пр. *M. P. Petrović*, *Lj. Štavljanin-Đorđević*, Beograd 2005].

### Литература – Secondary Works

- Айналов Д. В.*, Новый иконографический образ Христа, *Seminarium Kondakovianum* 2 (1928) 19–23. [Ainalov D. V., Nouveau type iconographique du Christ, *Seminarium Kondakovianum* 2 (1928) 24].
- Amiranachvili Ch.*, Quelques remarques sur l'origine des procédés dans les fresques de Neredicy, L'art byzantine chez les Slaves, II/1, Paris 1932, 109–120.
- Анастасијевић Д.*, Је ли Свети Сава крунисао Првовенчаног? *Богословље* 10 (1935) 211–312. [Anastasijević D., Je li Sveti Sava krunisao Prvovenčanog? *Bogoslovlje* 10 (1935) 211–312].
- Asinou across Time, Washington 2012.
- Бабић Г.*, Краљева црква у Студеници, Београд 1987. [Babić G., L'Église du Roi à Studenica, Beograd 1987].
- Бабић Г.*, Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријарха у зидном сликарству (XIII–XVI в.), Сава Немањић – свети Сава, Београд 1979, 319–340. [Babić G., Les séries de portraits des évêques, archevêques et patriarches serbes dans la peinture murale (XIII<sup>e</sup>–XVI<sup>e</sup> s.), Sava Nemanjić – saint Sava, Beograd 1979, 340–342].
- Бабић Г., Кораћ В., Турковић С.*, Студеница, Београд 1986. [Babić G., Korać V., Ćirković S., Studenica, Beograd 1986].
- Богдановић Д.*, Крмчија светога Саве, Сава Немањић – свети Сава, Београд 1979, 91–98. [Bogdanović D., La Krmčija de saint Sava, Sava Nemanjić – saint Sava, Beograd 1979, 98–99].
- Byzantium. Faith and Power (1261–1557), New York 2004.
- Diez E., Demus O.*, Byzantine mosaics in Greece. Hosios Lucas & Daphni, Cambridge 1931.
- Димитријевић Ст. М.*, Есть ли тонзуры на головах святителей в старомъ восточно-православномъ иконописании? *Actes du IV<sup>e</sup> Congrès international des études byzantines*, II, Sofia 1936, 113–128. [Dimitrijević St. M., Est' li tonzury na golovah' svjatitelej v' starom' vostočno-pravoslavnom' ikonopisanii? *Actes du IV<sup>e</sup> Congrès international des études byzantines*, II, Sofia 1936, 113–128].
- Димитријевић Св. М.*, Православље Светог Саве, Светосавље I (1932) 193–215, 249–275. [Dimitrijević St. M., Pravoslavlje Svetog Save, Svetosavlje I (1932) 193–215, 249–275].
- Ђорђевић И. М.*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994. [Đorđević I. M., The Wall-Paintings of the Serbian Nobility of the Nemanide Era, Belgrade 1994].
- Ђурић В. Ј.*, Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле, *Зборник радова Византолошког института* 8/2 (1964) 69–90. [Đurić V. J., Istorijske kompozicije u srpskom slikarstvu srednjeg veka i njihove književne paralele, *Recueil de travaux de l'Institut d'études byzantines* 8/2 (1964) 69–90].
- Ђурић В. Ј., Турковић С., Кораћ В.*, Пећка патријаршија, Београд 1990. [Đurić V. J., Ćirković S., Korać V., Pečka patrijaršija, Beograd 1990].
- Ђурић В. Ј.*, Сопоћани, Београд 1991. [Đurić V. J., Sopoćani, Beograd 1991].
- Ђурић В. Ј.*, Un courant stylistique dans la peinture byzantine vers le milieu du XI<sup>e</sup> siècle, *Зорграф* 15 (1984) 15–23.
- Ђурић В. Ј.*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974. [Đurić V. J., Byzantinische Fresken in Jugoslawien, München 1976].
- Габелић С.*, Манастир Лесново, Београд 1998. [Gabelić S., The Monastery of Lesnovo, Belgrade 1998].
- Gobillot Ph.*, Sur la tonsure chrétienne et ses prétendues origins païennes, *Revue d'histoire ecclésiastique* 21 (1925) 399–454.

- Грозданов Ц., Хадерман Мисгвиш Л.*, Курбиново, Скопје 1992. [*Grozdanov C., Hadermann Misguich L.*, Kurbinovo, Skopje 1992].
- Грозданов Ц.*, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980. [*Grozdanov C.*, La peinture murale d'Ohrid au XIV<sup>e</sup> siècle, Beograd 1980].
- Грозданов Ц.*, Попреја архијереја у олтару цркве Богородице Перивлепте у Охриду, Зограф 32 (2008) 83–89. [*Grozdanov C.*, The Busts of the Church Hierarchs in the Altar of the Virgin Peribleptos in Ohrid, Zograf 32 (2008) 89-90].
- Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιου, Α*, Mount Athos 1996. [Holy Great Monastery of Vatopedi, I, Mount Athos 1996].
- Историја српског народа, I, Београд 1981. [Istoriја srpskog naroda, I, Beograd 1981].
- Ивановић М.*, Црква Преображења у Будисавцима, Старине Косова и Метохије 1 (1961) 113–144. [*Ivanović M.*, L'église de la Transfiguration à Budisavci, Starine Kosova i Metohije 1 (1961) 126].
- Јанковић М.*, Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, Београд 1985. [*Janković M.*, Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku, Beograd 1985].
- Kitzinger E.*, I mosaici di Santa Maria dell'Ammiraglio a Palermo, Palermo 1990.
- Кораћ В.*, Рад једне скупине мајстора градитеља у XIII веку, Глас Српске академије наука и уметности 334 (1983) 21–35 (= Између Византије и Запада, Београд 1987, 203–213). [*Korać V.*, Rad jedne skupine majstora graditelja u XIII veku, Glas Srpske akademije nauka i umetnosti 334 (1983) 21–35 (= Između Vizantije i Zapada, Beograd 1987, 203–213)].
- Лазарев В. Н.*, Мозаики Софије Киевској, Москва 1960. [*Lazarev V. N.*, Mozaiki Sofii Kievskoj, Moskva 1960].
- Madigan S. P.*, Iconography of the Tonsure in Byzantine Art, Резюме сообщений – XVIII Международный конгресс византинистов, Москва 1991, 689–690. [*Madigan S. P.*, Iconography of the Tonsure in Byzantine Art, Resumés des communications – XVIII<sup>e</sup> Congrès international des études byzantines, Moscou 1991, 689–690].
- Mango C., Hawkins E. J. W.*, The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings, Dumbarton Oaks Papers 20 (1966) 119–206.
- Марковић-Кандић О.*, Куле-звоници уз српске цркве XII–XIV века, Зборник за ликовне уметности 14 (1978) 3–71. [*Marković-Kandić O.*, Les tours de clocher auprès des églises serbes du XII<sup>e</sup> au XIV<sup>e</sup> siècle, Recherches sur l'art 14 (1978) 72–75].
- Matthiae G.*, Pittura romana del Medioevo, I, Roma 1965.
- Mc Carthy D.*, On the shape of the Insular tonsure, Celtica 24 (2003) 140–167.
- Mouriki D.*, Four Thirteenth-Century Sinai Icons by the Painter Peter, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 329–346. [*Mouriki D.*, Four Thirteenth-Century Sinai Icons by the Painter Peter, Studenica et l'art byzantin autour de l'annee 1200, Beograd 1988, 329–346].
- Mouriki D.*, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 14 (1989) 205–263. [*Mouriki D.*, The wall-paintings of the chapel of the Virgin at the monastery of St. John the Theologian on Patmos, Deltion tēs Christianikēs Archaialogikēs Hetaireias 14 (1989) 264–266].
- Oakeshott W.*, Mozaici Rima, Beograd 1977.
- Панић Д., Бабић Г.*, Богородица Љевишка, Београд 1975. [*Panić D., Babić G.*, Bogorodica Ljeviška, Belgrade 1975].
- Papazotos Th.*, Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοὶ τῆς (11ος-18ος αἰ.), Athens 1994. [*Papazotos Th.*, Veria and its monuments, Athens 1994].
- Papazotos Th.*, Τὸ ψηφιδωτὸ τῶν κτητόρων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδου, Thessaloniki 1983, 365–375. [*Papazotos Th.*, Das Mosaik der Stifter der Basilika des heiligen Demetrios in Thessaloniki, Aphierōma stē mnēmē Stylianou Pelekanidou, Thessalonikē 1983, 376].
- Prawer J.*, Histoire du royaume latin de Jérusalem, II, Paris 1975<sup>2</sup>.
- Prelog M.*, Eufrazijeva bazilika u Poreču, Zagreb 1986.
- Радојчић С.*, Милешева, Београд 1971<sup>2</sup>. [*Radojčić S.*, Mileševa, Belgrade 1971<sup>2</sup>].
- Radojčić S.*, Ritratto del patriarca serbo Pajsij nel Museo Nazionale di Ravenna, Felix Ravenna 70 (1956) 31–37.

- Радојчић С.*, Тонзура св. Саве, Годишњак Музеја Јужне Србије 1 (1937) 149–159 (= Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975, 19–31). [*Radjočić S.*, Tonzura sv. Save, Godišnjak Muzeja Južne Srbije 1 (1937) 149–159 (= Uzori i dela starih srpskih umetnika, Beograd 1975, 19–31)].
- Радујко М.*, Камено сапрестоље и фриз фреско-икона у олтару жичке цркве Вазнесења Христовог, Зограф 29 (2002/3) 93–115. [*Radujko M.*, The Stone *Synthronon* and the Frieze of Fresco Icons in the Altar in the Church of the Ascension of Christ in Žiĉa, *Zograf* 29 (2002/3) 116–118].
- Рогошић Р.*, Први српски архиепископ Сава и Petrova Stolica, Nova Revija 8 (1929) 368–389.
- Синкевић Л.*, The Church of St. Panteleimon at Nerezi, Wiesbaden 2000.
- Субојић Г.*, Манастир Жича, Београд 1984. [*Subotić G.*, Le monastère de Žiĉa, Beograd 1984].
- Субојић Г.*, Максимовић Љ., Свети Сава и подизање Милешеве, Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012, 97–106. [*Subotić G.*, *Maksimović Lj.*, Saint Sava and the construction of Mileševa, *Byzantine World in the Balkans*, I, Belgrade 2012, 106–109].
- Тодић Б.*, Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије, Зборник радова Византолошког института 39 (2001/2) 147–161. [*Todić B.*, Frescoes in the Virgin Peribleptos Church Referring to the Origins of the Archbishopric of Ohrid, *Recueil de travaux de l'Institut d'études byzantines* 39 (2001/2) 161–163].
- Тодић Б.*, Грачаница. Сликарство, Београд 1999<sup>2</sup>. [*Todić B.*, Gračanica. La peinture, Beograd 1999<sup>2</sup>].
- Трифунковић Ђ.*, Са светогорских извора, Београд 2004. [*Trifunović Đ.*, Sa svetogorskih izvora, Beograd 2004].
- Троицки С.*, Ко је превео Крмчију са тумачењима? Глас Српске академије наука 193 (1949) 119–142. [*Troicki S.*, Ко је превео Крмчију са тумачењима? *Glas Srpske akademije nauka* 193 (1949) 119–142].
- Tsitouridou A.*, 'Ο ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, Thessaloniki 1986. [*Tsitouridou A.*, Ho zōgraphikos diakosmos tou Hagiou Nikolaou Orphanou stē Thessalonikē, Thessalonikē 1986].
- Војводић Д.*, Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 265–297. [*Vojvodić D.*, Portraits of rulers, church dignitaries and patricians, Mural painting of monastery of Dečani, Beograd 1995, 298–299].
- Војводић Д.*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005. [*Vojvodić D.*, Wall Paintings of the St. Achileos Church in Arilje, Belgrade 2005].
- Walter Ch.*, Art and ritual of the Byzantine Church, London 1982.
- Живковић Б.*, Богородица Љевишка, Београд 1991. [*Živković B.*, Bogorodica Ljeviška, Beograd 1991].

### *Bojan Miljković*

(Institut d'études byzantines de l'Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade)

## TONSURE CIRCULAIRE DANS L'ÉGLISE ORTHODOXE

(στρογγύλη κουρά, παπαλήθρα, свеценничьско гогмьн'це)

La tonsure cléricale circulaire apparaît pour la première fois dans les sources figuratives vers le milieu du VI<sup>e</sup> siècle, sur les mosaïques de Ravenne, Rome et de Poreč. Pour le patriarche de Jérusalem, Sophrone († 638) et pour celui de Constantinople, un siècle plus tard, Germain I<sup>er</sup>, le cercle de cheveux entourant le sommet du crâne tondu symbolisait la couronne d'épines du Christ, et une telle interprétation restera

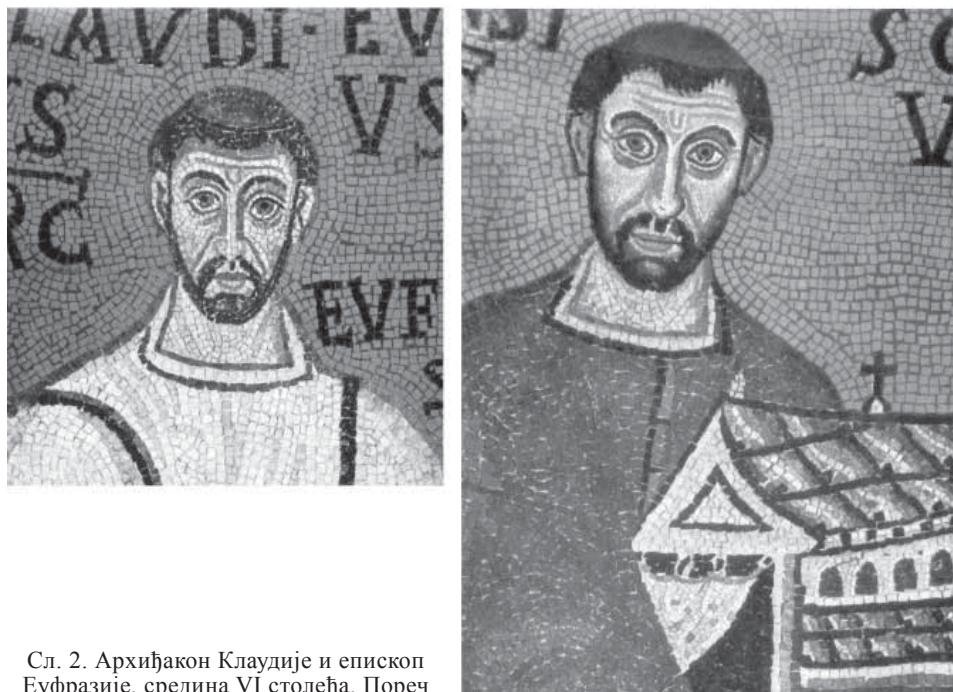
---

inchangée jusqu'à la fin de l'Empire, à en juger par les écrits de l'archevêque de Thessalonique, Siméon (XV<sup>e</sup> siècle). Dans l'Église chrétienne orientale, la tonsure en forme de croix marquant la dignité cléricale, a cependant supplanté progressivement la tonsure circulaire, tandis que les patriarches œcuméniques, à compter de la fin de l'hérésie iconoclaste, cessent de se raser le sommet du crâne. Les deux modes de tonsures ont donc principalement été réservés aux grades ecclésiastiques inférieurs, de celui d'anagnoste à celui de prêtre, en perdurant jusqu'à la disparition de l'Empire. La tonsure circulaire n'apparaît plus que sporadiquement chez les archiprêtres dans l'Église orthodoxe comme l'attestent quelques rares icônes préservées, dont la réalisation reflète le culte local dédiés à certains archiprêtres de l'Église de Jérusalem, au Sinaï et à Pathmos, ou la plus ancienne icône de Saint Grégoire Palamas, aujourd'hui conservée à Moscou. Dans la plus jeune Église médiévale de rite orthodoxe, l'Église serbe, ce en fait une de ses spécificités, les archiprêtres, à l'image de leur premier archevêque, Sava, ont continué de se raser le sommet de la tête durant encore près d'un demi millénaire, soit assurément jusque vers le milieu du XVII<sup>e</sup> siècle.





Сл. 1. Архиепископ Максимијан са ђаконима, 546–548, Свети Виталије, Равена



Сл. 2. Архиђакон Клаудије и епископ Еуфразије, средина VI столећа, Пореч



Сл. 3. Папа Хонорије I, око 630,  
Sant'Agnese fuori le mura, Рим



Сл. 4. Архијереј непознатог  
имена, око 630, Свети  
Димитрије, Солун

МИЉКОВИЋ

Сл. 5. и 6. Цариградске литије  
26. октобра и 26. јануара,  
почетак XI столећа, Менолог  
Василија II (стр. 142 и 350)





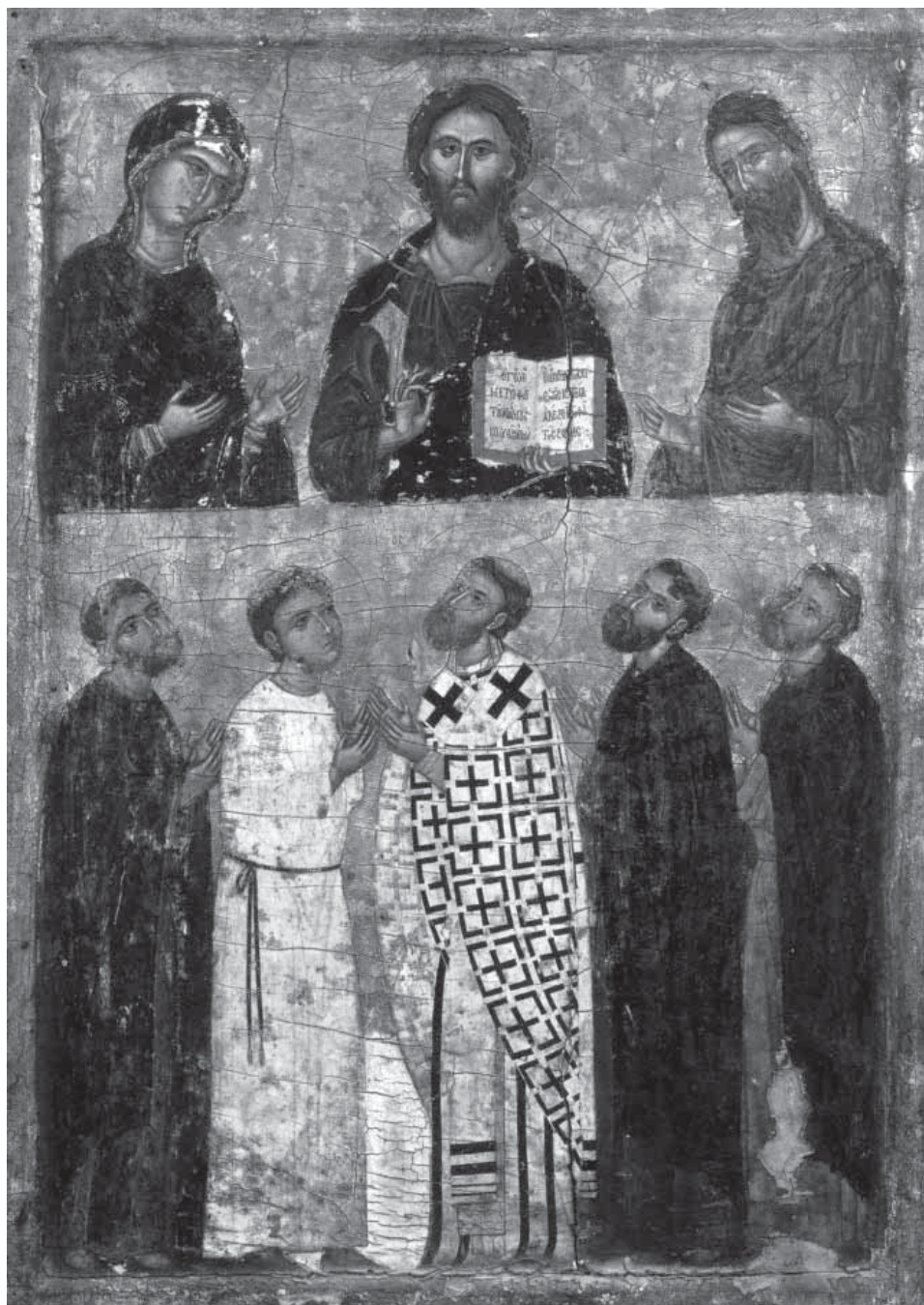
Сл. 7. Јеромонах Неофит, крај XII столећа, Пафос, Кипар



Сл. 8. Јеромонах Варнава, 1332/3, Асину, Кипар



Сл. 9. Јерусалимски патријарх Евтимије II, после 1224, Синај.



Сл. 10. Христос, Богородица, свети Јован Претеча и пет новомученика,  
друга половина XIII столећа, Синај



Сл. 11. Свети Григорије Палама, после 1368, Пушкинов музеј, Москва



Сл. 12. Сава I, пре 1227, Милешева



Сл. 13. Данило II, пре 1337, Богородица Одигитрија у Пећи





Сл. 14. Опело патријарха  
Јоаникија, око 1356, Свети  
апостоли у Пећи



Сл. 15. Митрополит Никанор,  
прва половина XVI столећа,  
Грачаница



Сл. 16. Опело митрополита Дионисија,  
1570, Грачаница



Сл. 17. Патријарх Јован, 1619/20,  
Свети апостоли у Пећи

МИЉКОВИЋ

Сл. 18. Патријарх Пајсије,  
1663, Равена



Сл. 19. Дочек Симеонових моштију,  
1234, Студеница



